

نام‌ها و القاب امام علی (ع)

حضرت علی (ع) در فرهنگ و اندیشهٔ مردم شیعهٔ ایران به عنوان نماد انسان کامل و مظهر دادگری، عدالت، پاکی و جوانمردی ستوده می‌شود. نام علی (ع) از نخستین کلماتی است...

حضرت علی (ع) در فرهنگ و اندیشهٔ مردم شیعهٔ ایران به عنوان نماد انسان کامل و مظهر دادگری، عدالت، پاکی و جوانمردی ستوده می‌شود. نام علی (ع) از نخستین کلماتی است که کودکان مسلمان ایرانی می‌آموزند و همواره در طول زندگی برای امور مهمه از ذک نام علی (ع) مدد حسته ه بکت م، بانند

ترکیب سه حرف ع ل ی، بر سازندهٔ نام نخستین امام شیعیان علی (ع)، در لغت صفت مشبیه از مادهٔ علو، به معنای والایی است و در وجه وصفی اش، معنای 'والا' را دارد؛ در روایات نیز به ملحوظ بودن این معنا در وجه نامگذاری حضرت اشارت رفته است. نام علی، برای متمایز بودن از وجه وصفی آن، در عربی کلاسیک، هرگز الف و لام تزیین دریافت نمی‌کند و بدین سان، می‌توان تفاوت میان تعابیری مانند عبدعلی و عبدالعلی را در تسمیه شیعیان دریافت؛ در حالی که نام نخست اشاره به بندگی امام علی (ع) دارد، نام دوم تصریح به بندگی خداوند متعال است و علی در آن به عنوان صفتی از صفات خداوند به کار رفته است. تناظر میان نام آن حضرت با علی به عنوان یکی از اسماء الله، موجب شده است تا این نام الهی، در برخی اذکار مانند 'صدق الله العلی العظیم' در پایان قرائت قرآن، مورد توجه شیعیان باشد، در حالی که بازگشت آن به خداوند است و ربط مستقیمی به آن حضرت ندارد. در ادعیه شیعه، بین عالی به عنوان یکی دیگر از اسماء الهی، با نام آن حضرت نیز تناظری برقرار شده و در نمونه‌هایی مانند 'یا عالی بحق علی' در دعای توسل بازتاب یافته است.

بر پایهٔ روایات ولادت آن حضرت، مادر گرامی ایشان، نام وی را حیدر نهاد؛ اما ابوطالب ضمن مخالفت، نام علی را برگزید؛ نامی که در نوع خود منحصر به فرد بوده و نمونه‌ای پیش از آن در منابع نیامده است. پس از این نامگذاری، گزینش نام علی بر فرزندان میان مردم حجاز رواج یافت. با شکل‌گیری شخصیت آن حضرت در همان دوران کودکی و بروز برخی ویژگیهای متفاوت شخصی، همخوانی خلق و خوی وی با نام برگزیده، اسباب آن را فراهم می‌نمود تا در نامبری وی، روایات فراوانی تبیین گردد. بر همین اساس این علو و والایی را در اسلام، دانش، سخا، پارسایی، شجاعت، زهد، نسب، خاندان، و جز آن بیان داشته‌اند. به رغم آن که این امام بزرگوار از زمان پیامبر (ص) با اسامی و القاب گوناگونی نامور گشت، اما هرگز نام 'علی' تحت الشعاع نامی دیگر واقع نگشت.

نخستین امام شیعیان افزون بر ناموری به 'علی'، به فراخور موضوعات مختلف و جایگاه اجتماعی، به نامها و القابی اشتهار یافته است. این سخن تا بدانجاست که آن امام، در روایتی نام خویش نزد اقوام، کسان و پیروان ادیان مختلف به تفصیل آورده است. بر این پایه نام ایشان نزد مادر گرامی اش: حیدر؛ نزد ابوطالب: ظهیر؛ نزد اعراب: علی؛ در میان هندیان: کبکر؛ نزد رومیان: بطریسا؛ در میان فارس: جبتز؛ نزد ترکان: بثیر؛ نزد زنگیان: حیتز؛ نزد کهنه: بویی؛ نزد آرامنه: فریق؛ در حبشه: بشریک؛ در انجیل: ایلیا؛ در تورات: بری؛ و در زبور: آری آمده است.

به رغم این که در بادی امر این نامهای یاد شده در روایت به نظر شگفت می‌آید، اما به نظر می‌رسد به تفکیک جای تأمل و بررسی دارند چنانکه پاکتچی بر آن است که واژهٔ دارای معنای باتیر به معنای قهرمان (بهادر) می‌تواند جایگزینی دقیق برای بثیر باشد. فارغ از روایت یاد شده به نظر می‌رسد در رویکردی گونه‌شناختی می‌توان نامها و القاب آمده در روایات برای امام علی (ع) را در چند بخش تفکیک نمود.

در رابطه با پیامبر(ص) و اهل بیت(ع): در انبوهی از روایات به نوع و رابطهٔ محمد (ص) با امام علی (ع) اشارات صریحی شده و در آنها نگاه خاص پیامبر به آن حضرت نمایان گشته است. یادکرد نبی اکرم (ص) از داماد خویش به عنوان 'اخی و صدیق الاکبر'، برادر و دوست از مهمترین نمونه‌ها در تبیین رابطه ی ویژه ی ایشان است. این سخن تا آنجاست که بر پایهٔ همین اشارت نبوی، در روایات با سخنگویی از صدیقون 3 گانه، امام علی(ع) را در کنار مؤمن آل فرعون و حبیب نجار جای داده‌اند.

ارزشمندی این یادکرد در چنان پایه ای است که حضرت علی (ع) خود نیز گاه در بیان وصفی از خویش، به این لفظ صدیق اشارتی داشته است با التفات به رخداد غدیر خم، عملاً لقب 'وصی' و نیز 'ولی' برای آن امام مفهومی تاریخی یافت. بر همین راستا حدیث منزلت شایان ذکر است که در آن پیامبر اسلام (ص)، آن امام را در جایگاه هارون برای حضرت موسی(ع) مثل زده و بدان شبیه دانسته است. این تشبیه حتی سبب شده تا گاه فرزند آن بزرگوار، امام حسن (ع) را نیز ابن هارون نامند. ارتباط صمیمانهٔ این دو بزرگوار و لطف نبوی به آن امام، گاه در کنیه وری امام بروز یافته است. چنان که بر پایهٔ روایات، باری پیامبر،

امام را در حالتی خوابیده بر خاک و خاک آلود مشاهده نمود و با تکاندن خاک از کتف آن امام، او را ابوتراب برخواند .

این روایات سبب برسازی مجموعه ای از اندیشه های مختلف گشته است چنان که در تفسیرگونه ای از جمله *يَا لَيْتَنِي كُنْتُ ثُرَابًا* در آیه 40 سوره نبا، گرایش به شیعه و از اصحاب علی (ع) بودن، مورد التفات قرار داده شده است. فارغ از آنچه پیرامون حضرت محمد (ص) بیان شد، امام علی (ع) به واسطه فرزندان بزرگوارش، به ابوالحسن و گاه نیز ابوالحسین مکننا گشته است. از سوی دیگر با توجه به روایاتی که در آنها، حسنین، به عنوان ریحانه های بهشتی یاد شده اند. پدر بزرگوارشان نیز بر همین اساس، ابوالریحانتین خوانده شده است.

امام علی (ع) به عنوان یکی از اهل بیت (ع) و از مصادیق حدیث کسا، به خامس اهل عبا نیز شهرت دارد. از موارد قابل ذکر در باره نامها و القاب امام علی (ع) یادکرد وی به عنوان حجة الله و ولی الله است که بازتاب آن را می توان در قرائت اذان نزد شیعیان مشاهده نمود. ذکر 'اشهد ان علیاً ولی الله' و 'اشهد ان علیاً حجة الله' پس از شهادت به پیامبری رسول خدا در اذان بر همین پایه است.

در رابطه با مسلمانان به طور عام و شیعیان به طور خاص. جایگاه اجتماعی علی بن ابی طالب (ع)، هم به عنوان سومین خلیفه مسلمین و هم به دلیل امامت شیعیان، در بردارنده شاخصه هایی است که آن را ویژگی خاصی بخشیده است. در این میدان، استفاده خاص از لقب کرم الله وجهه پس از یادکرد نام علی بن ابی طالب که تنها نمونه در میان خلفای چهارگانه است، نشان از همین جایگاه دارد.

در ادامه همین اندیشه است که در منابع به القابی ویژه از آن حضرت برمیخوریم. بر پایه روایات و احادیثی نبوی نخستین بار لقب امیرالمؤمنین برای امام علی (ع) توسط پیامبر اکرم به کار رفته است. این در حالی است که حتی در برخی روایات تصریح شده است که پیامبر (ص)، خواندن امام علی (ع) به امیرالمؤمنین را امر می نموده است. بر اساس همین امر نبوی، باری ابوبکر و عمر در دیدار با امام علی (ع)، وی را امیرالمؤمنین خطاب کرده و سبب را امر پیامبر یاد کرده اند. گفتنی است درباره خطاب و به کارگیری لقب امیرالمؤمنین برای خلفای 4 گانه میان پیروان مذاهب عامه و شیعیان برخی تفاوت نظرها موجود است اما این لقب علوی نزد شیعیان از چنان پایگاهی برخوردار است که در بسیاری موارد استفاده مطلق از آن، جایگزینی برای نام علی (ع) است. روایات بسیاری در این باره وجود دارد که به ناموری حضرت علی به این لقب در زمان پیامبر (ص) تصریح دارد.

تخفیف یافته این لقب به صورت امیر، به عنوان یکی از اسامی بسیار رایج در میان شیعیان به ویژه ایرانیان است که از بسامد بالایی هم برخوردار است. همچنین امیرالمؤمنین و نیز ترکیب هایی ساخته شده با پیشوند امیر، در اشعار فارسی کاربرد فراوان دارد. به نظر می رسد بر پایه نوع رویکرد ایرانیان به موضوع خلافت و نمود آن در قالب حکومتداری در اندیشه ایرانی، لفظ امیر به شاه بدل گشت و ساختن ترکیبهایی مانند شاه عرب، شاه مردان، شاه نجف، شاه ولایت و بسیاری نمونه های دیگر رواج عام یافت. نشانه هایی از گسترش جغرافیایی این تفکر را در شبه قاره هند خاصه در اشعار شاعران قابل پیگیری است؛ چنان که حتی در برخی قوالیهای پاکستان (موسیقی سنتی مذهبی) نیز این نامها بازتاب یافته است. برخی از این نمونه ها مانند شاهنشاه عرب، قدمت بیشتری دارد.

در روایتی پیامبر (ص) امام را به صورت 'یعسوب المؤمنین' خطاب نموده است. این واژه که در لغت به معنای زنبور نر است در استعاره نبوی به مفهوم رهبری امام به کار رفته است. آشکارا می توان استفاده از این لقب را با قرار دادن در کنار رخداد غدیر و خواندن وارث خویش به معنای آن دانست که حضرت رسول، آن بزرگوار را در جایگاه رهبری جامعه مسلمین می دیده است. از دیگر القاب یاد شده برای امام علی (ع)، امام المتقین است که اشارتی ظریف به پای بندی امام به دین دارد. استفاده از این لقب چندان نزد ایرانیان اشتهار دارد که گاه به کار گیری مطلق لفظ مولای متقیان کنایه از امام علی (ع) دارد. از اسامی مشهور امام همانی است که توسط مادر بزرگوار او انتخاب شده است. حیدر که گاه به سبب جنگاوری حضرت به صورت ترکیب حیدرکزار در منابع تکرار شده از آن دسته نامهایی است که خود امام نیز در مواضعی بدان افتخار ورزیده و خود را بدان خوانده اند. در روایت است که در جنگ خیبر یکی از رجزهای علوی یادکرد همین نام بوده است.

افزون بر نام حیدر به معنای شیر، نامهایی مانند اسد و ضرغام هم برای آن حضرت کاربردی با بسامد بالا دارد. بر همین اساس است که گزینش این نامها برای فرزندان، در میان شیعیان از آن رو که یادآور شخصیت شیرسان امام است، کاربرد فراوان دارد. اسدالله و فارسی شده آن به صورت شیرخدا و نیز نام حیدر در اشعار فارسی هم دارای نمونه است. از مهمترین نموده های هنری اندیشه شیرسانی امام، در نگاره هایی از آن حضرت و مخصوصاً در نقاشیهای قهوه خانه ای بازتاب دارد که در غالب آنها حضور شیری در کنار وی نشان از شجاعت او دارد. گفتنی است جنگاوری آن حضرت افزون بر آن که در نامهای حیدر و اسد و

ضرغام جلوه میکند، در نمونه هایی ترکیبی مانند قاتل المشرکین و سیف الله المسلول نیز نمود یافته است .

در اندیشه رستاخیزی، فارغ از نامها و القابی که برای امام علی (ع) در منابع ذکر شده، صفات ویژه ای در قالب ترکیبی نامواره در منابع بازتاب یافته است که غالباً در بردارنده مفاهیم پسینی برای جایگاه آن امام دارد. پرچمدار روز قیامت (حامل لواء الیوم القيامة)، قسیم الجنة و النار، حامل مفاتیح الجنة، ساقی کوثر، عروه الوثقی و نیز صاحب حوض و شفاعت از دیگر نامواره های ترکیبی برای آن حضرت است. بجز نامها و القاب یاد شده، انبوهی از این دست ترکیبها در قالب زیارت نامه نمود یافته است .

*نویسنده : فرامرز حاج منوچهری ، عضو مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی (با اندکی تلخیص) ؛ برای آگاهی از منابع مقاله رجوع شود به مدخل ' امام علی (ع) ، نام ها و القاب ' نوشته ی فرامرز حاج منوچهری، دایره المعارف بزرگ اسلامی ، زیر نظر سید کاظم موسوی بجنوردی

- توضیح : مقاله بلند ' علی بن ابیطالب ' مشتمل بر ابعاد مختلف حیات سیاسی و فرهنگی و اجتماعی، و تأثیر اقوال و افعال امام بر فقه و علوم قرآنی و حدیث، اسلام و فرق اسلامی، قضا، طریقه های صوفیه و فتوتیه و فرهنگ عامه، نخستین بار برای درج در دانشنامه اسلامیکا - ترجمه انگلیسی دایره المعارف بزرگ اسلامی - به قلم جمعی از محققان طراز اول تحقیق و تألیف شده است و از آنجا که مجلدات فارسی دایره المعارف بزرگ اسلامی هنوز به مدخل حرف عین (علی ع، امام) نرسیده است لذا این مقاله ابتدا به زبان انگلیسی تألیف یافته و پیش از چاپ در مجلد فارسی مورد نظر ، به صورت رساله ای مستقل نیز چاپ خواهد شد.